

САЯСИЙ ИЛИМДЕРИ
ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ
POLITICAL SCIENCES

Кыязов Э.А.

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ПАРТИЯЛЫК
СИСТЕМАНЫН ИНСТИТУЦИОНАЛДАШУУСУНУН
ТАРЫХЫЙ ЖАНА САЯСИЙ СЕБЕПТЕРИ**

Кыязов Э.А.

**ИСТОРИЧЕСКИЕ И ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРИЧИНЫ
ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИИ ПАРТИЙНОЙ СИСТЕМЫ
В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ**

Е.А. Kyazov

**HISTORICAL POLITICAL REASONS
FOR INSTITUTIONALIZATION PARTY SYSTEM
IN THE KYRGYZ REPUBLIC**

УДК: 329.1(575.2)

Бул макалада партиянын жана партиялык системалардын табиятына талдоо жасалат. Партиялык системанын дүйнөлүк тарыхына орун берилет. Мында партиялык системалардын дүйнөлүк тажрыйбасынын оң жана терс жактарына, ошондой эле Кыргыз Республикасынын партиялык системасынын өзгөчөлүктөрү жөнүндө сөз болот. Партиялык системанын дүйнөлүк моделдеринин оң-кыйыш жактары талдоого алынып, жакшы жактарын алып, жаман жактарын четтетүү боюнча теориялык жактан да практикалык жактан маанилүү сунуштар айтылат. Ошондой эле Кыргызстандагы партиялык системанын тажрыйбасына талдоо жасалып, азыркы саясий процесстерде саясий институт катары ордуна токтолгон. Кыргыз саясий турмушундагы партияларга жана алардын ишмердүүлүгүнө карата коомчулукта айтылып жүргөн сын пикирлердин саясий социологиялык тамырына талдоо жасалган. Макалада саясий партиялардын дегу эле партиялык системанын терс жактарын айтууда институционалдык эмес адам факторуна маани берүүнүн зарылчылыгы айтылат.

Негизги сөздөр: партия, партиялык система, мажоритардык шайлоо, пропорционалдык шайлоо, демократия, моделдер, саясий бийлик, саясий институт, саясий процесстер, уюм.

В данной статье анализируются природа партий и партийных систем. Сделан обширный анализ мировой истории политических партий. Указаны положительные и

отрицательные стороны мажоритарных и пропорциональных систем выборов. А также анализируются слабые и сильные стороны применения мажоритарных и пропорциональных принципов. Был сделан институциональный анализ деятельности политических партий в Кыргызской Республике. Автор пытается выявить отсутствие политической жизни Кыргызской Республики предвыборной борьбы равных партий-соперников. Был сделан акцент положительным сторонам партийных систем, и особое внимание уделено на то, что сознание народа проведение демократических выборов немыслима без политических и гражданских свобод. Хотя в статье заметно авторская линия о том, что партийное строительство в Кыргызстане не состоялось, но все таки есть стремление к обновлению политического климата и появлению новых лиц. Автор утверждает что современем партийная система адаптируется как политический институт и начинает дать свои плоды.

Ключевые слова: партия, партийные системы, мажоритарные выборы, пропорциональные выборы, демократия, модели, политическая власть, политический институт, политические процессы, организация.

This article analyzes the nature of parties and party systems. A comprehensive analysis of the world history of political parties is made. The positive and negative sides of the possible and proportional election systems are indicated. It also analyzes the strengths and weaknesses of the application of majoritarian and proportional principles. An institutional

analysis of the activities of political parties in the Kyrgyz Republic was made. The author is trying to identify the lack of political life of the Kyrgyz Republic in the election campaign of equal rival parties. Emphasis was placed on the positive aspects of party systems, and special attention was paid to the fact that the consciousness of the people holding democratic elections is unthinkable without political and civil liberties. Although the author's line is noticeable in the article that party building did not take place in Kyrgyzstan, there is still a desire to renew the political climate and the emergence of new faces. The author claims that the modern party system is adapting as a political institution and is beginning to bear fruit.

Key words: party, party systems, majority elections, proportional elections, democracy, models, political power, political institution, political processes, organization.

Илимдин башка тармактарындагыдай эле саясий илимде партиянын өзүнүн аныктамасы бар.

Саясий бийликти колдонуу, ага ээ болуу үчүн жана башка дагы тигил, же бул максаттарды көздөгөн тарапкерлердин уюмдашуусу тартипке келтирилген тобу партия деп аталат.

Италиялык философ-политолог Сарторинин ою боюнча мамлекетте партиянын саны бештен өтсө бул өтө көп болуп саналат.

Дж. Вашингтон өзүнүн америка элине болгон акыркы кайрылуусунда «эл бийлигин тартып алууда, өкмөттүк бийликти узурпациялоодо саясий партиялар даяр курал боло алат деген оюн айткан.

Саясий партиялардын калыптанышы, функционалдашуусунун тарыхы тереңге кетет.

Эң алгач партиялар XVII кылымдын аягында, XVIII кылымдын башында пайда болуп калыптанып баштаган. Бул учур Батыш Европанын жана Американын алгачкы буржуазиялык мамлекеттери жана саясий системалар жаралып баштаган мезгилге туура келет. Ал процесс Америка Кошмо Штаттарында жарандык согуш, Англия менен Францияда буржуазиялык революциялар менен коштолгон. Партиялардын жаралышы бир катар мамлекеттерде абсолюттук монархияга чек коюлушуна алып келген.

Коомдо партиянын аткарган өзүнүн функциялары бар, алар:

1. Коммуникативдик функция, бул жарандар менен бийлик системасынын ортосундагы байланышты ишке ашырат.

2. Рекрутивдик функция, бул бийликтегилерди жаңыртып, кан алмаштырып, башкача айтканда саясий элитаны жаңылап туруу функциясы.

Партияларды жалпысынан үч типке бөлүп кароого болот.

1) Доктриналдык, башкача айтканда өздөрү тутунган идеянын тазалыгы үчүн умтулган, ага бекем турган партиялар.

2) Прагматикалык аракеттердин, б.а. практикалык максаттуулугуна умтулган партиялар.

3) Харизматикалык партия, лидердин тегерегинде баш кошкондордон турат. [1]

Булардан сырткары социалдык, (агрардык, билим берүү кошуундарынын партиялары медицина кызматкерлеринин жана мугалимдер партиясы болушу мүмкүн) ж.б. Кыргызстанда болсо саясий партиялардын институционалдашуусунун өзүнүн өзгөчөлүктөрү бар [3].

Партиялардын ортосундагы мамилелердин типтери, белгилүү деңгээлде стабилдүүлүккө ээ болуу менен, ар кандай формада болоорун кошумчалай кетели. Бир да партия башка партиялар менен бирдей мамиледе болбойт, партиялардын ортосундагы палитра өтө эле кеңири болот, ал идеология боюнча карама-каршы болуудан, саясий күрөштөн, кээ бир маселелер боюнча мезгил-мезгили менен келишүүдөн, айрым жалпы максаттарга жетишүү үчүн блокторду, коалицияларды, ал гана эмес жалпы уюмду (конфедерацияны, федерацияны, бирикмени) түзүүдөн көрүнөт.

Партиялардын ортосундагы мамилелердин салыштырмалуу стабилдүүлүгүнө жана белгилүү деңгээлдеги туруктуулугуна жетишүү гана аларды партиялык система катары кароого мүмкүнчүлүк берет.

а) Партиялык системалардын типологиясы.

Азыркы мезгилдеги саясий илимде бийлик үчүн күрөшкө чыныгы катышуучу партиялардын санына негизделген типология кеңири таралган. Ушунун негизинде бир партиялуу, эки партиялуу (бипартизм) жана көп партиялуу системалар болуп бөлүнөт.

Типологиянын сандык критерийине карата авторлорду үч топко бөлүүгө болот. Алардын бир катары (мисалы, М.Дюверже) өз пикирлерин билдирбестен анны кеңири пайдаланышат, экинчилери (мисалы, М.Вейнер менен Дж.Ла Паломбара) ал типологияга каршы, үчүнчүлөрү (мисалы, Дж.Сартори) сандык критерийди башка белгилер менен толуктоону сунуш кылышат.

Марксисттик типологиянын негизинде партиялык системаларды капиталисттик жана социалисттик же буржуазиялык-демократиялык, фашисттик жана авторитардык деген системаларга бөлүштүрөт. Чындыгында, бул партиялык системалардын ичинде партиялардын ошол эле сандык белгиси боюнча бө-

лүнүүсү катары каралып жүрөт. Кээде мындай бөлүнүү партиялардын атаандаштыкка чыгуу критерийи деп да аталат. Биздин оюбузча, социалисттик авторитардык жана капиталисттик авторитардык партиялык системаларды бири-бирине карама-каршы турган системалар катары бөлүп көрсөтпөгөн батыш өлкөлөрүндөгү саясат таануучулардын типологиясы бир кыйла негиздүү.

Холкомб, Дюверже жана Эпштейн тарабынан сунуш кылынган партиялык системалардын классикалык типологиясын – 1) бир партиялуу, 2) эки партиялуу жана 3) көп партиялуу системаларды карап көрөлү [1].

Бир партиялуу система (тагыраак айтканда, саясий системанын жашоосунун бир партиялуу режими) – бул партиянын бийлик үчүн күрөшүүгө жөндөмдүү конкуренти жок саясий система. Мындай системаларда, башка уюмдардын концепциясына кирген маселелерди эске албаганда, саясий бийлик партиянын жетекчилери тарабынан жүргүзүлөт. Мындай болгондо жаңы партияларды түзүүгө тыюу салынат, калган партиялар мыйзамдан четтеп калат. Бул же тигил системада легитимдүү саясий ишмердүүлүктү бир гана партия колуна алат, бул партиядан тышкары жүргүзүлгөн иштер мыйзамдуу эмес деп табылып, жашыруун шартка өтөт. Ошону менен катар жападан-жалгыз партия легалдык оппозицияны гана эмес, калган бардык партияларды жоюуга жетишет. «Бир партия башкаруучу болуп эсептелет, калгандары түрмөдө отурушат» 1927-жылы Н.Бухарин советтик бир партиялуулукту мындайча мүнөздөгөн.

Чындыгында, бир партиялуу системада партия менен мамлекет кошулуп кетет. Жападан-жалгыз партия мамлекеттеги жетектөөчү күчкө айланат. Негизги саясий чечимдер партия тарабынан кабыл алынат, ал эми мамлекеттик администрация болсо иш жүзүндө ал чечимдерди аткаруучу гана болуп калат. Тарыхый планда алганда бир партиялуулук өз ичинде туруктуу система болуп эсептелбейт, анткени атуулдук коом менен мамлекеттин ортосундагы эки жактуу байланыштардын каналдары тосулуп калат да белгилүү бир убакыт өткөндөн кийин системанын глобалдуу кризиси башталып, ал кризис системанын кулашы менен аяктайт.

Көбүнчө англо-саксон өлкөлөрүндө таралган бипартизм мезгилинде эки партиялык уюм мезгил-мезгили менен бийликте бири-бирин алмаштырып турушат. Бул жерде эки партиядан башка партиялар да болушу мүмкүн, бирок эки партия гана мыйзамдуу түрдө бийликке келүүгө жөндөмдүү болот.

Бипартизм жалпы тике шайлоо аркылуу шайлануучу парламенте партиялардын бирөөнө орундун көпчүлүгү автоматтык түрдө берет. Бул чындыгында парламенттик башкаруунун мезгилинде өкмөттүн туруктуу болушун камсыз кылат жана мамлекеттин «башкаруучулугун» жакшыртат. Эки партиялуу система бийликтеги партияга өзүнүн каталыктарын мультипартизм мезгилиндегидей башка партияларга оодара салууга мүмкүнчүлүк бербейт. Партиялардын бийлик жүргүзүүдө алмашылып турушун эске алганда, мамлекеттин «башкаруучулугунун» жакшырышы атуулдардын кызыкчылыктарын толугураак билдирүүгө мүмкүнчүлүк болот.

Бипартизм болжол менен алганда бирдей мүмкүнчүлүккө ээ партиялардын бир кыйласы легитимдүү жол менен бийлик үчүн күрөшкөн кезде пайда болот. Ал үчүн ар кандай коалициялар, союздар түзүлүшү мүмкүн. Көп партиялуулуктун мезгилинде ири партиялардын коалиция аркылуу гана башкарууга мүмкүнчүлүгү болот. Көп партиялуулук бипартизмден айырмаланып, саясий демография үчүн боштукту сактап калып, саясий аренадан оппозицияда гана принципиалдуу ролду ойноого партиялар үчүн орун калтырат.

М.Дюверже жогоруда аталган партиялык системанын үч тибине үстөмдүк кылуучу партиялык системаны кошкон. Мындай системада бир нече партия болот, бирок алардын бирөө гана мыйзамдуу түрдө бийликке келүү үчүн реалдуу мүмкүнчүлүккө жетишет. Ал мүмкүнчүлүк эреже катары бийликке келген партия тарабынан узак убакыт пайдаланылат. Үстөмдүк кылуучу партиянын оппозициясы начар жана чачкын болот. Кээде үстөмдүк кылуучу партия шайлоодо жеңилип калат, бирок, эреже катары, жоготкон позициясын тез эле калыбына келтирүүгө аракет кылат.

Өз учурунда кыргыз коому партиялык системага өтүүсүнө тарыхый-саясий олуттуу себептер болгон.

Учурда кыргыз коомчулугун анын ичинде прогрессивдүү күчтөрдү түйшөлткөн маселелердин бири 2020-жылы өтө турган парламенттик шайлоо. Кыргызда: “сүткө оозун күйгүзгөн, айранды үйлөп ичет” деп коет. Дал ошондой болду 5-6-чакырылыштагы парламенттин курамы, деги эле ЖКга өткөн партиялардын шайлоо процесстериндеги аракеттери партиялык-парламенттин “Кыргыз моделине” карата күмөн ойлогорго жем таштады десек болот. Борбордук Азия чөлкөмүндө Кыргызстан өзгөчөлөнүп парламенттик (толук кандуу болбосо да) жолду тандап алышына ошол учурлардагы тарыхый шарт

жагдайлар себеп болгон. Эсиниздерде болсо 2005-жылкы бир мандаттуу округдарда мажоритардык принцип боюнча шайлоодо чоң чырлар чыгып (шайлоонун биринчи турунда эле) натыйжада чыр чыккан округдар “горячий точкаларга” айланып жыйынтыгында 24-мартта тунгуч Президент А.Акаевдин өлкөдөн чыгып кетүүсүнө алып келген.

Бирок “көп чырдын башы” болгон ошол Жогорку Кенеш Бакиев башында турган бийлик тарабынан легитимдүү деп таанылып ал президенттиктен кетээрине эки жыл калганча иштеди. Мындан дээрлик он беш жыл мурунку саясий процесстерге токтолуп жатканымдын себеби бар. Анткени ошол мажоритардык шайлоо системасынын терс жактары учурунда көп сынга кабылган да, пропорционалдык шайлоо системасына өтүүгө түрткү болгон. Мисалы; 4 чакырылыштагы парламентке округдардан бир да аял өтпөй “эркек парламент” атыккан жайы бар. Чындыгында ошол шайлоолордо деле бардык округдардан татыктуу айымдар, жаштар чыккан, бирок дээрлик бардыгы акчалуу эркектердин, кээ бирлери бийликтин кысымына туруштук бере албай шайлоодо утулууга дуушар болгон. Мажоритардык системанын дагы бир терс жагы бир райондун эли эки-үчкө бөлүнүп (өйдөкү зона, ылдыйкы зона, силердин бала – биздин бала ж.б.д.у.с.) жаатташканга чейин барышкан. Керек болсо Сөң-Көл, Кара Буура шайлоо округдарында талапкерлердин тарапташтары бири-бирине ок чыгарган учурлар болгон [2].

Демек пропорционалдык шайлоо системасы мажоритардыкка караганда кыргыз менталитети, кыргыз саясий маданияты үчүн ыңгайлуу жана натыйжалуураак деп эсептейм. Ага мисалдар жетиштүү ЖКнын төртүнчү чакырылышы (К.Бакиев убагында) 100 пайыз пропорционалдык система менен шайлоо болуп жыйынтыгында жөнөкөй мектеп директорлору, маданияттын, билимдин, илимдин өкүлдөрү парламентке келгени белгилүү. Ошондой эле аялдарга, мүмкүнчүлүгү чектелген жарандарга, жаштарга берилген квоталар жакшы натыйжа берип коомдун бардык катмарларынын өкүлдөрү келишкенин эстен чыгарбашыбыз керек [3].

Мындай пропорционалдык шайлоо системасынын артыкчылыктарына карабай айрым коомдук активисттер Жогорку Кенешке шайлоону мажоритардык принцип менен жүргүзүлүшү керек деген ойлорду билдирип жүрүшөт. Бир чети Алардын дооматтары да жөндүүдөй туюлат. Ооба 5-6- чакырылыштагы парламентте жалаң акча алуулар өткөн, билими интелектиси, маданияты төмөн депутаттардын болушу сыяктуу одоно кемчиликтер байкалды [4].

Бирок бул пропорционалдык шайлоо системасынын кемчилиги эмес. Ал ошол парламентке өтүп келген партия лидерлеринин принципсиздигинин, партиялык тизмеге жалаң капчыктууларды тизген, дүйнөнү көрүп пайгамбар жолдон тайыптыр болгон, материалисттик маанайынын күнөөсү десек болот. Коом алдында, шайлоочулар алдында өзүнүн тикелей жоопкерчилигин сезген партия лидерлери капчыктуулардын таасиринде калбайт болчу.

Тилекке каршы мурдагы чакырылыштагы беш жана азыркы чакырылыштагы алты партиянын лидерлери өздөрүнүн айланасындагы олигархиялык топтордун таасиринен чыга албаганын жана саясий партиялык коррупцияга жол ачканын далилдешти. Соодагер-көпөстөн оңой менен чыгаан мамлекеттик ишмер чыкпастыгын алар бийликке келсе өз чөнтөгүндөгү акча менен мамлекеттин акчасын аралаштырып алаарын көп ирээт далилдешти. Керек болсо бир жолу мурда Азаттык радиосунун жетектеген журналисттердин бири Кыяз Молдокасымов: “менин интервьюларымдын биринде бир чоң партиянын лидери: жакында партия саясий институт эле эмес чоң бизнеске айланат. Ошондо мен өз партиямды колдоном деген деп айтканы бар. Мына ушундай терс көрүнүштөр коомдо пропорционалдык шайлоо системасына карата ишенбөөчүлүктү, терс маанайды жаратып жатканы белгилүү. Азыр мажоритардык система менен шайлоого барууга биринчи кезекте олигархиялык топтор өздөрү кызыкдар болуп жатат. Себеби дал ошолор парламентаризмдин, өкүлчүк системасынын аброюна шек келтиришти. Эми алар өздөрүнүн ансыз да деградацияланган абройлорун дагы ар кайсы партияларга көчмөндүк кылуу менен айрандай төккүсү келбей округдардан ачканын күчү менен өтүп келүүнү кездешүүдө.

Себеби биз каалайбызбы, каалабайбызбы эшиктеги турмуш чындыгы башка, жапайы чалыш капитализм күчүнө кирген учур. Талапкер тигил же бул округду алып кыдырып, эл менен жолугушууларды өткөрүп, агитаторлорду жалдаш үчүн онбогондой каражат талап кылынат. Ага жөнөкөй мугалимдин, врачтын же маданият кызматкеринин, катардагы мамлекеттик кызматкердин чама-чаркы караандабайт. Ошентип кайра эле капчыктуу талапкердин утуп чыгуу мүмкүндүгү өтө жогору. Ага караганда партиялык же пропорционалдык система менен шайлоо өткөрүү менен коомдун бардык катмарын Жогорку өкүлчүлүк органга тартууга болот. Келе жаткан 2020-жылкы парламенттик шайлоого чейин коомчулукта өзгөчө коомдо ар дайым прогрессивдүү күч болуп эсептелген жаштар арасында

түшүндүрүү иштерин жүргүзүү зарыл. Эгер жаштардын шайлоого карата көз карашын өзгөртпөсөк; баалуулук багыттамалары башкача, тышкы эффект, оюн зоок сыяктуу акцияларга берилип кетип адаттагыдай шайлоодо пассивдүүлүк көргөзүшү мүмкүн. Бул мамлекетке каршы диверсияга барабар [4].

Ал үчүн эң башкысы тигил же бул партия лидерлеринде коом, шайлоочулар жана мамлекет алдындагы жоопкерчилиги жогору болушу зарыл.

Ошондой эле шайлоочулардын арасында шайлоого чейин түшүндүрүү иштерин жүргүзүү (добушунду сатканын балдарыңдын келечегин сатканын

дегендей ж.д.у.с. үгүт кербендерин уюштуруу менен) шайлоочулардын саясий маданиятын көтөрүү да өзгөчө маанилүү.

Адабияттар:

1. Дюверже М. Политические партии. - М., 2000.
2. Акунов А.А. Политические партии Кыргызстана. / На немецком языке). - 1998.
3. Галкин А. Модели партии XXI века. // Свободная мысль – XXI в. - 2002.
4. Сыдыкбаев Ч.М. Билим берүү системасын талкалоо мамлекетке каршы диверсия менен барабар. / Журнал «Известия вузов Кыргызстана», №8. - 2017. - 141-б.